

Henk Slechte over Deventer

2010: Henk Slechte, schrijver van het boek 'De Geschiedenis van Deventer' heeft in 2010 uit handen van burgemeester Heidema de Deventer stadspenning ontvangen. Dat gebeurde bij de presentatie van het lijvige boekwerk, waar Slechte vijf jaar aan gewerkt heeft met hulp van een redactieteam.

Henk Slechte is oud-directeur van de Deventer Musea. In die hoedanigheid heeft hij volgens de gemeente voor historisch Deventer in het algemeen bijzonder veel betekend. Hij stimuleerde vele verenigingen en instellingen die zich met erfgoed bezighielden, te gaan publiceren. Een aantal daarvan is traditie geworden: vanaf 1987 het Deventer Jaarboek, vanaf 1983 Kiek Deventer en vanaf 1989 tot 1991 Ach Lieve Tijd Deventer. Ook nu nog verleent hij vaak bijdragen aan (jaar)boeken en tijdschriften.

Voor de topografische atlas, de verzameling grafiek met afbeeldingen van Deventer en omstreken van het museum, gaf Henk Slechte jaarlijks enige opdrachten aan een kunstenaar om bijzondere, meestal nieuwe situaties en gebouwen in Deventer in beeld te brengen.

In de bijgaande lezing sctetst hij de geschiedenis van Deventer, en geeft daarbij een duiding aan wat Deventer tot Deventer heeft gemaakt!

Wij danken Henk voor het ter beschikking stellen van deze informatie!

Dames en heren,

Deventer viert dit jaar dat het 1250 jaar bestaat, omdat als begin van de stad is gekozen het jaar waarin Lebuinus de IJssel zou zijn overgestoken en ongeveer op deze plek de missiepost stichtte, die Deventer is geworden. Er zijn meer jaartallen die vanuit een historisch oogpunt in aanmerking zouden komen, zoals het jaar waarin Deventer voor het eerst in een oorkonde voorkomt: 877, of 882 toen de Vikingen de nederzetting plat brandden, en die een beschermende omwalling kreeg, een voorloper van de vesting die Deventer ook is geweest, en natuurlijk 1123, het jaar waarin de Duitse keizer de trouw van Deventer beloofde met een privilege dat we kunnen beschouwen als het stadsrecht. De meeste kenners van de Deventer geschiedenis vinden 768 een passende datum. Ook ik begin mijn verhaal vandaag met de komst van Lebuinus en zijn missiepost, *maar neem als inhoudelijk vertrek van de echte geschiedenis van Deventer wel de komst van de bisschop van Utrecht naar Deventer, ruim 200 jaar later, omdat ik dat moment beschouw als het begin van de boeiende rode draad die tot heden door de geschiedenis van Deventer loopt, en dan ook de rode draad in mijn verhaal vandaag is....*

[afb. Lebuinus] Het is niet toevallig dat de monnik Lebuinus en zijn metgezel Marchelmus in of rond 768 de rivier over staken en hun missiepost begonnen bij de plaats die later Deventer zou worden. Hier was de rivier gemakkelijk over te steken en lagen zandduinen die deze plek bebouwbaar en dus bewoonbaar maakten. Toen een handige uitvalsbasis voor hun opdracht, het bekeren van de Saksers, en later dus ook voor economische en intellectuele activiteiten...

Halverwege de 9de eeuw, dus 100 jaar later, kwamen de Vikingen. Zij richtten hun aandacht op het enige handelscentrum in de noordelijke Nederlanden: Dorestad, nu Wijk bij Duurstede. Of ze handel wilden drijven of gewoon roven weet ik niet. In ieder geval deden ze ruw zaken: ze brandden Dorestad plat. De kooplieden zochten een veilig heenkomen en kwamen terecht in Tiel en – inderdaad- in Deventer. Allebei prille nederzettingen en allebei aan water, anders was handel drijven in die tijd niet mogelijk. De IJssel heeft in de geschiedenis van Deventer dan ook een hoofdrol gespeeld!

[*afb. aarden wal*] Nadat de nederzetting Deventer in 882 ook door de Vikingen was verwoest, liet de koning er als bescherming een aarden wal om heen leggen. Daarmee was Deventer de eerste beschermde nederzetting in Nederland. Die wal heeft verstrekkende gevolgen gehad, want nadat de Vikingen ook Utrecht hadden platgebrand en de bisschop hadden verjaagd, kwam die naar het relatief veilige Deventer. Hier zat hij bovendien aan de (terug)weg naar Utrecht.

Zo werd Deventer in de late 9de en vroege 10de eeuw de tijdelijke zetel van de bisschop van Utrecht. *Die kleine halve eeuw heeft de geschiedenis van de stad in hoge mate bepaald.* De aanwezigheid van de bisschop en diens geestelijken trok handel aan, want zij leidden een luxe leven, maar schiep ook behoefte aan onderwijs. Deventer kreeg een kapittelschool, die aanvankelijk alleen de eigen geestelijken opleidde, en later uitgroeide tot de Latijnse School. Hier begint dus de rode draad die door de hele geschiedenis van Deventer loopt. *Deventer werd en bleef een stad met een sterk ontwikkeld geestelijk (later intellectueel) en economisch leven. Dat paste zich steeds aan nieuwe omstandigheden aan, maar werd wel de rode draad door de geschiedenis van deze stad...*

[afb. *Radboud*] Overigens heeft slechts 1 bisschop zijn hele episcopaat in Deventer gezeteld, Radboud, de naamgever van de universiteit van Nijmegen. Deventer bleef na de terugkeer van de bisschop naar Utrecht in de vroege 10de eeuw, diens reservezetel en daarmee een prominentere nederzetting in Overijssel dan het bijna even oude Zwolle en het wat jongere maar economisch sterkere Kampen.

Daarop volgden het moment én de manier waarop de nederzetting een echte stad werd. Dat gebeurde altijd met het toekennen van geschreven stadsrechten, die meestal het resultaat waren van een organische ontwikkeling. Zo ook in Deventer...

De Nederlanden hoorden bij het Duitse Rijk. Daar ervoeren de keizers in de vroege 11de eeuw dat hun leenmannen eigen dynastieën stichtten, wat een bedreiging werd voor de keizerlijke macht. Ze bevorderden daarom de bisschoppen tot wereldlijke heersers, tot hun (!) leenmannen dus. Een bisschop had - *dankzij zijn ambt* - natuurlijk gezag en kon - *dankzij het celibaat* - geen dynastie stichten. Voor de keizer dus de meest toegewijde en betrouwbare leenman. De bisschop van Utrecht werd zo'n leenman en daarmee de landsheer van Overijssel. En natuurlijk profiteerde de reservezetel Deventer van die leenman daarvan als eerste...

[afb. *munten*] Dat profijt leverde Deventer in 1046 een tol op, het recht om zijn eigen munten te slaan, en het bestuur over de directe omgeving. Zo begon in de vroege 11de eeuw de ontwikkeling van Deventer tot een echte stad.

[afb. *privilege*] In de 12de eeuw kregen de paus en de keizer ruzie over de investituur, de benoeming van de bisschop. De keizer bekleedde de bisschop met zijn beide ambten, het wereldlijke en het kerkelijke, maar de paus vond dat de bekleding met het kerkelijke ambt hem toekwam. Het ging over macht en dus werd de strijd hevig, en dan bedoel ik gewapend. In die strijd koos Deventer in 1123 de kant van de keizer, en die gaf Deventer als dank een privilege dat de stad in hoge mate bestuurlijk onafhankelijk van de bisschop maakte. Die datum en dat privilege worden beschouwd als het moment waarop Deventer een stad werd met alle rechten van dien. Toen begon ook de verstedelijking die nog zichtbaar is in de plattegrond en in monumentale gebouwen.

Deventer had daarmee een belangrijke voorsprong op Zwolle en Kampen, economisch de grote concurrenten. Zwolle volgde in 1230 met eigen stadsrechten, *waarin stond dat die gemodelleerd waren naar die van Deventer*. Deventer gedroeg zich als *hoofdstad* van het Oversticht, de andere kant van het Sticht of Utrecht, en dat vonden de twee andere steden lastig. Maar ja, Deventer was de reservezetel van de geestelijke en wereldlijke heerser, en had privileges die de andere steden niet hadden.

Daarmee begint een nieuwe periode in de geschiedenis van Deventer. Officiële hoofdsteden bestonden nog niet, maar sommige steden waren belangrijker dan andere vanwege hun centrale functie voor het hele gewest, zoals verblijfplaats van de landsheer als hij het gewest bezocht, als zetel van de gewestelijke rechtspraak, en als de stadsrechtelijke

moederstad van de andere steden. En dan waren er nog functies als kapittelstad of de aanwezigheid van een belangrijk reliek.

[*afb. bisschopshof*] Deventer had dat allemaal: 1. de bisschop verbleef er in de bisschopshof, 2) Deventer was de moederstad van veel steden in Overijssel, 3) de Klaring, het hoogste gerecht, was in Deventer. En 4) maar niet de minste, Deventer had een kapittel, genoemd naar Lebuinus die in de 12de eeuw heilig was verklaard. Deventer pretendeerde daarom dat het de belangrijkste was van de drie steden, die zich als hoofdsteden van Overijssel beschouwden, en de vergaderingen van gedeputeerde staten onder elkaar verdeelden. Deventer was de belangrijkste, en bleef het tot 1798, in de Franse Tijd dus. Toen bepaalde de Bataafse Republiek dat Zwolle de hoofdstad werd van Overijssel in het departement van de Oude IJssel. Dat departement kwam overeen met het huidige Overijssel.

[*afb. kaart Hanze*] En ook buiten Overijssel werd rekening gehouden met Deventer. Het was tot vroeg in de 14de eeuw de enige stad in het Oversticht die werd erkend als *hanzegerechtigd*. Dat was op papier niet gering, want de Hanze was een samenwerkingsverband van belangrijke handelssteden in West-, Noord- en ook Oost-Europa met een hoofdzetel in Lübeck, waar de afgevaardigden van de steden jaarlijks bijeen kwamen op de z.g. Hanzedagen, en Deventer in de tafelschikking de prominente 9de plaats had... En Deventer werd in dezelfde 14de eeuw de belangrijkste jaarmarktstad in Nederland boven de grote rivieren. Deventer was dus de economische hoofdstad van Oost-Nederland....

Een boeiende vraag is dan ook hoe we Deventer in de middeleeuwen tot pakweg de vroege 16de eeuw het best kunnen typeren: als *Hanzestad* of als *Jaarmarktstad*. En daar kan dan wellicht ook nog *Boekenstad* aan worden toegevoegd... Mijn keus valt op *Jaarmarktstad*.

Natuurlijk scoort Deventer promotioneel beter met Hanzestad. Kijk op de Duitse autobaan: Hanzesteden hebben op hun nummerplaat een *h* voor de afkorting van hun naam (maar Keulen dat ook Hanzestad was niet...), en dan zijn er de Hanzedagen die nog steeds georganiseerd worden... Deventer was vanaf de late 13de eeuw hanzegerechtigd en dus een van de vroege Hanzesteden, en Deventer liet zich de Hanzestatus gretig aanleunen, maar Deventer droeg niet of weinig bij aan de Hanze: het kwam weinig op de Hanzedagen, en liet zich vaak vervangen door Kampen. En Deventer droeg ook nauwelijks bij aan de kosten van de vloten in tijden van oorlog, en die waren er vaak. Deventer speelde na de stichting van Kampen rond 1200 een bescheiden rol in de handel op de Oostzee, en had dus weinig belang bij het bestrijden van die zeerovers. *[afb. 3 Haringen]* Alles veranderde toen die ook naar de Noordzee kwamen en de grote belangen van Deventer in Bergen bedreigden. U weet het: de Bergenvaarders. De vishandelaars met een eigen buurt in de Noorse stad Bergen en nu nog een eigen gilde in Deventer.

De geschiedenis van Deventer is niet bepaald door de Hanze, zoals die van Hamburg of Lübeck. In de catalogus van een tentoonstelling over Keulen en de Hanze in 1988 staat: *een stad is pas een Hanzestad als zijn geschiedenis door de Hanze 'geprägt' is*. Dat is de geschiedenis van Keulen

niet, dat dan ook geen H op het nummerbord heeft, en hetzelfde geldt voor Deventer. Ik maak me daar niet populair mee, maar dat zij zo....

Ik verkies dus *Jaarmarktstad* boven *Hanzestad*. Zeker vanaf de vroege 15de eeuw. Deventer verloor zijn aanzien in de Hanze, en de handelspatronen veranderden: de IJssel werd ondieper en de schepen groter, waardoor zeeschepen moeilijker in Deventer konden komen, en Deventer de rol van zeehaven aan Kampen moest laten, wat een belangrijkere stad in de Hanze werd. Een voorbeeld van het afnemende belang van Deventer binnen de Hanze is wat in 1451 gebeurde. De Hanze kreeg ruzie met Vlaanderen waar in Brugge een van de vier kantoren van de Hanze was. Dat kantoor werd verplaatst naar Deventer, onder protest van veel Hanzesteden, want die konden niet in Deventer komen. De verslagen van de Hanzedagen waarop dit besproken werd vormen boeiende lectuur. U kunt ze lezen in de Ath. Bibliotheek! En dus was het met het Hanzekantoor in Deventer snel afgelopen.

De geschiedenis van Deventer draagt wel het nadrukkelijke stempel van de *jaarmarkten* die er tot halverwege de 16de eeuw waren, en waarvoor kooplieden uit heel Europa naar Deventer kwamen. Deventer heeft ook altijd voorrang gegeven aan de belangen van zijn vier en later zelfs vijf jaarmarkten. Een voorbeeld. Deventer had geen geld en geen soldaten voor de Hanzeatische oorlogen op de Oostzee, maar wel voor de beveiliging van de wegen naar en van Deventer. En Deventer dreef via de jaarmarkten ook veel intensiever handel met Amsterdam en Westfalen dan met de Hanzesteden, en al helemaal niet meer met de Hanzesteden aan de Oostzee. Bovendien verplaatste in de loop van de

15de eeuw de handel zich sowieso steeds meer naar de zeehavens. Amsterdam en Antwerpen namen ook de handel op de Oostzee over van Kampen dat achteruitging. En ook de handel met het Duitse achterland van Deventer ging achteruit. Dat werd in de 16de eeuw goed zichtbaar.

*Ik heb als rode draad aangegeven dat de bisschoppelijke ballingschap vanaf de 9de en 10de eeuw de identiteit van Deventer heeft bepaald. Die rode draad bestond uit tweede delen: een economisch en een geestelijk of intellectueel deel. Het economische deel hebben we gehad, nu het geestelijke/intellectuele. Dan blijkt dat de aanwezigheid van de bisschop in de late 9de en vroege 10de eeuw voor altijd een onderwijsstempel op Deventer heeft gezet, en dat de kwaliteit van het onderwijs er voor heeft gezorgd dat Deventer in de Nederlanden geestelijk en intellectueel een belangrijke stad werd en bleef, en dus daardoor ook *drukkersstad* werd.*

[afb. Moderne Devotie, Buiskensklooster, Het Klooster] De Moderne Devotie speelt vanaf de 14de eeuw een hoofdrol in het geestelijke deel van mijn verhaal, en het Humanisme, waarvan Deventer een belangrijk centrum werd, doet dat in de 15de eeuw in het intellectuele. Het verhaal van de Moderne Devotie hoef ik hier niet te vertellen, dat kent u. Maar de context waarin die Moderne Devotie juist hier kon ontstaan en bloeien én de betekenis van deze religieuze vroomheidsbeweging voor Deventer, is essentieel. Deventer was eind 14de eeuw een handelsstad met een lang en rijk geestelijk verleden en met hoogwaardig onderwijs in de vorm van een Latijnse School, waar o.m. Erasmus leerling was. Deventer had daardoor een sterke geestelijke infrastructuur. Dat, en een Deventenaar die er vorm aan wist te geven, Geert Grote dus, maakte de

stad vatbaar voor religieuze vernieuwing. Bovendien maakten de jaarmarkten de stad geschikt voor het verspreiden van die gevoelens naar elders. Kooplieden kwamen, hoorden en zagen, en vertelden het gehoorde en geziene in hun volgende de pleisterplaats.

Ik zeg dat met enige nadruk, omdat de Moderne Devotie niet gebonden was aan kloosterregels, waardoor Deventenaren maar ook bezoekers van Deventer kennis konden maken met deze vroomheidsbeweging en er ook de praktijk van konden zien. Kooplieden waren tijdens de jaarmarkten wekenlang in de stad. Ze verbleven in herbergen waar ze na het doen van zaken praatten en nieuws uitwisselden. In jaarmarktsteden als Deventer gebeurde dus meer dan alleen het drijven van handel. Er was ook geestelijke uitwisseling. Dat gaf de stad een universeel karakter.

[*afb. Latijnse School*] Deventer heeft dankzij de Moderne Devotie grote invloed gehad op de geestelijke ontwikkeling in de Nederlanden. Ik denk dan in de eerste plaats aan de Reformatie die in de 16de eeuw Nederland kerkelijk (maar ook cultureel en politiek) zou veranderen, maar ook aan het Humanisme dat hier een ankerplaats vond dankzij Alexander Hegius die eind 15de eeuw rector was van de Latijnse School. En net als voor de verspreiding van de Moderne Devotie geldt voor de verspreiding van het Humanisme dat in de middeleeuwen *handelswegen* ook *cultuurwegen* waren, en dat Deventer op een kruispunt van zulke wegen lag: *over land en over water, de IJssel dus!*

Dat brengt me bij een tussenstand omstreeks 1500. De historische cirkel was rond: de missiepost van Lebuinus, de handelsnederzetting uit de 9de eeuw, en de tijdelijke bisschopszetel uit de 10de hadden van Deventer een West-Europees centrum van handel, geestelijk leven en onderwijs

gemaakt. Maar... de verschuiving van het economisch zwaartepunt van de IJsselstreek (Deventer, Zutphen Kampen) naar het westen (Holland) was al begonnen, zij het nog niet direct merkbaar... *De 15de eeuw was de Gouden Eeuw van Deventer. Daarna werd alles anders...*

Die verschuiving werd merkbaar toen de Reformatie vanaf 1517 het einde van Deventer als geestelijk centrum inluidde. De 80-jarige oorlog versnelde het proces van de economische neergang dat al gaande was. Deventer stond aan de vooravond van een onrustige eeuw en van een nieuwe identiteit, die anders was, maar wel voortborduurde op de eerste vijf/zes eeuwen. *Deventer was in de 16de eeuw een voorbeeld van een stad in overgang...* Het werd ook een vooruitgeschoven post van de contrareformatie, maar de 80-jarige oorlog bracht Deventer in haast alle opzichten ook aan de rand van de afgrond.

[*afb. beleg Maurits*] Interessant in het kader van de contrareformatie was de instelling van het bisdom Deventer in 1559. Zo was Deventer niet langer de bisschoppelijke reservezetel, maar de zetel van de bisschop van Deventer. Hoewel... Slechts één bisschop kon hier zijn intrede doen. Dat was in 1567 nadat Filips II de hertog van Alva had gestuurd, en die Deventer dwong de bisschop binnen te laten. Het bisdom functioneerde min of meer, en vooral min, tot de zogenoemde *Reductie* in 1591, nadat prins Maurits Deventer op de Spanjaarden had veroverd; die Reductie bracht de stad definitief terug naar de Republiek en het protestantisme.

En dan de economische veranderingen. De Hanze stelde in de 16de eeuw niets meer voor, en de jaarmarkten hielden vanzelf op door de andere handelspatronen. Grotere schepen en ondiepere rivieren maar ook iets wat ik maar globalisering zal noemen: de ontdekkingsreizen die de wereld in korte tijd veel groter maakten. Daardoor verschoof het

zwaartepunt van de handel van de riviersteden in Oost-Nederland naar de zeehavens in het westen. De 80-jarige oorlog heeft dit natuurlijk niet veroorzaakt maar wel versneld.

[*afb, vesting*] Doordat Deventer aan de IJssel lag, speelde de stad in de middeleeuwen een economische hoofdrol. In de late 16de en vroege 17de eeuw kreeg Deventer door de IJssel ook een militaire rol. Nadat Maurits de stad had veroverd, besloot hij dat Deventer een vesting zou worden in de IJssellinie. *En ook die beslissing heeft in de Deventer geschiedenis een belangrijke rol gespeeld, zij het geen positieve.* De vesting is nauwelijks gebruikt, maar bracht regels mee die tot ver in de 19de eeuw een ruimtelijke doorstart en een economische herstart belemmerden... Pas in 1874 zou een wet op de vesting die problemen oplossen.

In de 16de eeuw veranderde Deventer van een belangrijke handelsstad met een economische en intellectuele brugfunctie naar Duitsland, in een vestingstad met een garnizoen, een calvinistische stad, en economisch een regionaal centrum. Deventer werd een provinciestad, en zou dat blijven. Het was verwoest door de belegeringen en leeggegeten door de garnizoenen. *De Gouden Eeuw was voorbij.*

Laat ik het zo formuleren. Deventer werd een vestingstad of frontierstad met een provinciaal karakter, en kreeg een Illustere School, een universiteit zonder promotierecht. En omdat Deventer in de verdedigingslinie aan de oostgrens van de Republiek lag, kreeg het een garnizoen dat sociaal een stempel drukte op de stad en veel geld kostte. Toen de vesting in 1646 eindelijk klaar was, was de Tachtigjarige Oorlog nagenoeg voorbij.

En Deventer moest in de 17de eeuw op zoek naar nieuwe economische activiteiten om de teloorgang van de jaarmarkten te compenseren. Dat werden ambachtelijke nijverheden als de fabricage van laken, het gieten van brons en tin en het smeden van goud en zilver, die Deventer het karakter van een ambachtelijke stad gaven. Deventer bleef ook een drukkersstad, maar moest wel zijn meerdere erkennen in andere steden. Bekend waren de almanakken die hier werden gedrukt en uitgegeven. De intellectuele tweesporigheid bleef. Interessant is in dat verband dus de oprichting van de Illustere School, die in 1630 met drie studenten begon en met een vergelijkbaar aantal sloot in 1878... Hier begonnen jonge geleerden hun loopbaan als docent. De meeste gingen na enkele jaren naar de universiteiten in Leiden of Utrecht. *De intellectuele lijn is in de geschiedenis van Deventer desondanks een interessante rode draad die altijd doorloopt, ongeacht alle veranderingen die de stad doormaakte, en uiteraard aangepast aan die veranderingen.*

Deventer had altijd zijn blik economisch en intellectueel op het oosten gericht gehad, maar moest nu omschakelen en zich op het westen richten, het nieuwe economisch centrum van Nederland. Daar was wat te halen, en daar vielen soms brokken van de tafel die Deventer kon oprapen. Zo nam Deventer bescheiden deel in handelscompagnieën als de VOC en de WIC. Dat was leuk maar ook niet meer dan dat.

[afb. stadhuis] En ook uiterlijk veranderde Deventer. De Hanzegotiek en de Gelders Overijsselse bouwstijl werden ingeruild voor de Hollandse, en dus kwamen Hollandse architecten als Jacob Roman, van wie u hier het stadhuis ziet, en Hendrik de Keijser hier bouwen en verbouwen. Zo was Deventer aan het eind van de 17de eeuw niet langer een nagenoeg

autonome stadsstaat en Hanzestad, maar een regionale marktstad met Salland en Twente als belangrijkste achterland. En Deventer was een vestingstad met alles wat daarbij hoorde, zoals een garnizoen dat een sociaal stempel op de stad drukte. En ook intellectueel hield Deventer met de Illustere School een regionale rol. Het is tekenend voor het provinciale karakter dan wel de vergane glorie, dat de stad niet kon zorgen dat die hogeschool ook promotierecht kreeg, want nu gingen veel Deventer jongens niet in Deventer maar in Leiden studeren... Toch was de hogeschool belangrijk voor de stad, en zou ze in de 18de eeuw een rol spelen in de politieke vernieuwing van Nederland..

Met provinciaal bedoel ik overigens niet slaperig. Deventer bleef uiterlijk teren op zijn roemruchte en rijke verleden, en etaleerde dat royaal, zoals met het vernieuwen van het stadhuis door Jacob Roman. En Deventer bleef zoeken naar een nieuwe economische en intellectuele positie. Dat lukte, want het kreeg niet alleen een sterke ambachtelijke nijverheid, het werd ook een centrum van de politieke vernieuwing in de 18de eeuw.

Deventer was tijdens het Eerste Stadhouderloze Tijdperk in de 17de eeuw anti-orangistisch, en lag dwars in Overijssel. Het stadsbestuur had alle kenmerken van een oligarchie en kende interne ruzies die te maken hadden met de politieke voorkeuren van de leden van de magistratuur. Die bereikten een hoogte- of wellicht beter een dieptepunt in 1672, toen de Republiek werd aangevallen door Frankrijk, Engeland en Münster en Keulen. Prins Willem III werd onder druk van het volk toch stadhouder. In Deventer twistten de orangisten en de anti-orangisten in de magistratuur over de vraag of de stad wel of niet verdedigd moest worden. De anti-orangisten hadden de meerderheid en kregen hun zin, waarna Deventer dus werd overgegeven en een Keulse en Münsterse bezetting kreeg.

[afb. *De Sandra*] In 1672 had ritmeester Hendrick de Sandra nog wel een uitval uit de belegerde stad gedaan, maar die was mislukt. De bezetting duurde tot 1674, waarna Willem III de wet verzette. De Sandra was van 1677 tot 1685 commandeur van de vesting. [LE: *Anna Maria de Sandra*]

[afb. *patriotten*] Deventer werd in de 18de eeuw een middelpunt van een nieuwe anti-orangistische beweging, de patriotten. Het patriottisme wilde een eind maken aan de oligarchie en de zeggenschap van de stadhouder. Het bloeide op aan het Athenaeum. Het gevoel dat men buiten de macht werd gehouden, leefde bij religieuze dissenters, maar ook bij gereformeerden die buiten de macht stonden. Tegelijk bloeiden verlichte genootschappen als de vrijmetselarij, de Oeconomische Tak, en de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Daar voelden patriotten zich thuis. In 1787 kregen zij het zelfs even voor het zeggen in Deventer.

Kort iets over de relatie tussen de hogeschool en de patriotten. Het paste in een stad met een lange traditie in onderwijs op hoog niveau, waar ooit de Moderne Devotie en het Humanisme hoofdrollen hadden gespeeld, dat hier ook het patriottisme zou opbloeien. Dat gebeurde dus aan en vanuit de Illustere school. Ik wijs hiervoor graag op het bekroonde proefschrift van Clemens Hogenstijn: *Het algemeen welzijn van het volk*.

[afb. *Lindeman, ijzermolen*] En er gebeurde meer. Eind 18de eeuw sloot Deventer aan bij de industriële ontwikkeling die in Engeland was begonnen. Hendrik Lindeman probeerde de ambachtelijke nijverheid te vervangen door een moderne industrie, met de IJzermolen die in de 19^{de}

eeuw de ijzergieterij Nering Bögel zou worden. Deventer was opnieuw net zo'n economische voorloper als in de vroege middeleeuwen. Zo was het dus in Deventer aan de vooravond van de Franse tijd: *aandacht en aanhang voor nieuwe politieke ideeën en aanzet tot economische vernieuwing*. Na de Franse tijd zouden die twee ontwikkelingen opnieuw van Deventer een stad in de voorhoede maken...

In de Franse tijd veranderde de Bataafse Republiek de stad bestuurlijk en maatschappelijk, zoals alle Nederlandse steden. Zo kwam een eind aan de rol van Deventer als een van de drie hoofdsteden van Overijssel, toen het werd opgenomen in het Departement van de Oude IJssel, waarvan Zwolle de hoofdstad werd. En in 1804 liet de Franse keizer Napoleon een nieuwe staatsregeling ontwerpen door oud-Deventenaar Rutger-Jan Schimmelpenninck, die het bestuur verder centraliseerde. Deventer werd een 'gemeente van de eerste klasse', wat betekende dat één burgemeester de stad bestuurde, met wethouders en een vroedschap, vergelijkbaar met de latere gemeenteraad. De laatste en ingrijpendste verandering was de inlijving bij het Franse keizerrijk in 1810.

De vesting deed voor het laatst maar eigenlijk ook voor het eerst (!) dienst van november 1813 tot april 1814. Deventer was de laatste Nederlandse stad waar de Fransen zich op 26 april 1814 overgaven. Na hun vertrek was Deventer weer net zo'n verwoeste stad als in 1591, toen Maurits de stad van de Spanjaarden bevrijdde. Deventer bleef op papier een vestingstad, maar werd in de 19de eeuw al vroeg een industriestad wat een tweede grote bloeiperiode inluidde, na die van de 15de eeuw.

In die nieuwe ontwikkeling speelde de vesting een negatieve hoofdrol. Zoals gezegd had Hendrik Lindeman in de 18de eeuw een nieuwe ontwikkeling ingezet. Die leek zich na de Franse Tijd voort te zetten, maar nu werd de vesting een belemmerende factor. De Industriële Revolutie vereiste een nieuwe infrastructuur met ruimte voor de vestiging van fabrieken buiten de stad en goede aan- en afvoerwegen voor de aanvoer van grondstoffen en de afvoer van de massaproducten, die in die nieuwe industrie werden gemaakt. Deventer had wel de potentie, maar helaas ook een vesting die juist op die terreinen voor belemmeringen zorgde.

[afb. ijzergieterij Nering Bögel] De eerste stoommachine is in Nederland in 1827 in gebruik genomen in Tilburg. Deventer volgde twee jaar later. Daar maakte Nering Bögel van de ijzermolen van Lindeman een ijzergieterij. Die bracht in 1829 de eerste stoommachine naar Deventer, en zou later heel Nederland van putdeksels in de straten voorzien. In 1852 werkten in Deventer al vijf stoommachines, waarvan twee bij de IJzergieterij en een bij de Tapijtfabriek van J.W. Birnie, die ook snel moderniseerde en uitbreidde. En zo had Deventer in 1841 twee relatief grootschalige industriële bedrijven: de IJzergieterij en de Tapijtfabriek. Zij vormden de kern van het industrialiserende Deventer. Die industrialisatie dreigde echter te stagneren, omdat de vesting de aanleg van de noodzakelijk infrastructuur belemmerde. Omdat de vesting een vrij schootsveld moest hebben, mochten buiten de vestingwerken geen fabrieken en stenen huizen worden gebouwd. De nieuwe infrastructuur werd bovendien bemoeilijkt, omdat spoorwegen en kanalen het voor een potentiële vijand te makkelijk zouden maken troepen te transporteren ...

En daarnaast was de staat van de wegen in Overijssel droevig en onvoldoende voor de industrie. Met al die beperkingen ging Deventer creatief om, maar pas in 1874 maakte de *Vestingwet* het mogelijk ook buiten de vesting te bouwen en goede aan- en afvoerwegen, zoals spoorwegen aan te leggen. Dankzij het stadsbestuur dat al vroeg in de 19de eeuw een liberaal en ondernemend karakter had, konden ondernemers de beperkingen van de vesting omzeilen door hun fabrieken te bouwen buiten het gebied waar de beperkingen golden.

[*afb. Ankersmit, portret + Lange Zandstraat*] Dat deden o.m. Noury en Van der Lande en Ankersmit. Zo werd Deventer een van de eerste Nederlandse steden met wat we nu industrie- of bedrijventerreinen noemen. In 1874 hief de vestingwet alle beperkingen op, en kon Deventer zich snel industrieel verder ontwikkelen wat het ook deed.

Zoals Deventer in de 18de eeuw een voorloper was geweest in de landelijke patriottenbeweging was het dat in de 19de eeuw van het liberalisme en in de 20ste van het socialisme. Deventer leverde veel liberale Kamerleden. In 1856 koos de kiesvereniging Vrijheid en Orde Thorbecke als haar kandidaat voor de Tweede Kamer.

[*afb. voorzitter A. Kelderman*] De industrialisatie had onvermijdelijk ook grote sociale gevolgen. Deventer kreeg een nieuwe bevolkingsgroep: de *fabrieksarbeider*. En weer liep Deventer voorop, want het nam het sociale voortouw in de arbeidersorganisatie: in 1871 richtten drie timmerlieden de eerste werkliedenvereniging op, die actie voerde voor betere

arbeidsomstandigheden en hogere lonen, en de rake naam *Help U Zelfen* kreeg. Het aantal leden steeg snel naar 500. Wie zich toen in Deventer bezighield met het welzijn van de arbeiders deed dat vanuit een oprechte en radicale liberale overtuiging. Dus ook HUZ! Arend Kelderman was voor de VDB ook raadslid en wethouder.

En het kan natuurlijk niet verbazen dat ook het socialisme in de industriestad Deventer snel een stevige aanhang kreeg. Op 1 mei 1892 waren hier bij de viering van de eerste *Dag van de Arbeid* 4.000 toehoorders. Veel op een bevolking van 24.000! En toen Pieter Jelles Troelstra in 1893 op de Platvoet sprak, trok dat 4.100 toehoorders. In 1901 volgde de oprichting van een afdeling van de SDAP, de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij, de voorganger van de PvdA. In datzelfde jaar veranderde de sfeer met de komst van de syndicalist Harm Kolthek. Hij was een charismatische en radicale leider met een hoofdrol bij iedere staking. Onder de arbeiders stonden toen twee stromingen tegenover elkaar, de syndicalisten van Kolthek die wilden dat alle productie en distributie in vakbonden werd georganiseerd, en de sociaaldemocraten van de SDAP. *Opvallend is ook dat in Deventer in 1909 de SDAP scheurde en de Communistische Partij werd opgericht. Geen wonder dat de stad de bijnaam Moskou aan de IJssel kreeg....*

En dan die andere traditionele poot, het onderwijs. Deventer heeft altijd een sterke intellectuele traditie gehouden, maar de vorm veranderde in iedere fase van de geschiedenis. *Zo vroeg de industrialisatie een andere vorm van onderwijs dan het Athenaeum kon bieden.* Het werd wel geprobeerd, maar in 1871 nam de Hogere Burger School van Thorbecke in Deventer

de staf van het Athenaeum over. In 1871 schreef zich nog 1 student in en in 1878 is de school opgeheven.

[afb. *burgemeester Wttewael*] Nog kort twee onderwerpen uit de recentere geschiedenis. Eerst de Tweede Wereldoorlog. Toen in mei 1940 de oorlog uitbrak lag Deventer in de IJssellinie. Daarom waren veel maatregelen genomen om een aanval te kunnen keren of vertragen, Op de avond van 9 mei werd de Worp of De Hoven aan de overkant van de IJssel geëvacueerd, werd de spoorbrug opgeblazen en de Schipbrug vernield. De strijd was op 11 mei voorbij, en de Duitsers herstelden de bruggen voor hun transporten naar het westen.

In Deventer gebeurde wat overal gebeurde: burgemeesters in oorlogstijd met alle dilemma's van dien, en de jodenvervolging. Maar er gebeurde meer. In november 1940 startte in Schalkhaar een politieopleiding, waarvan het programma bestond uit de nationaalsocialistische ideologie. En daar kwam in 1943 ook het ministerie van Financiën. NSB-voorman Rost van Tonningen was de baas, en bracht ministerszoon Rambonnet mee, een fanatieke jodenjager.

[afb. *afscheid gymnasium*] Een bekende joodse persoonlijkheid uit Deventer is Etty Hillesum. In Deventer werd op 20 november 1940 haar vader rector Levie Hillesum van het gymnasium uit zijn functie ontheven, omdat hij Jood was. Etty schreef *Het Verstoorde Leven*, en is in 1943 in Auschwitz gestorven. Alle organisaties werden voor joden verboden. En op 25 juli 1941 zweepten de kringleider de NSB'ers zo op dat ze joelend naar de synagoge - die nu zo in het nieuws is - gingen, de deuren forceerden en de inboedel vernielden. De razzia's tegen de joden begonnen in 1942. In Deventer woonden 590 joden, waarvan 492

Deventenaren en 98 Duitse vluchtelingen. Van de Deventer joden overleefden slecht 80 de oorlog.

[*afb. Rijkmanstraat*] En de stad werd in de laatste weken van de oorlog ook nog gebombardeerd. Daarbij werd veel vernield, zoals hier de Rijkmanstraat. [*afb. Rambonnet wordt gearresteerd*]

[*afb. Bolkestein met plan Dubbelstad*] En als afronding het boeiende verhaal van *Deventer Dubbelstad*. Ik eindig daarmee omdat het de historische cirkel in zekere zin rond maakt. In 1959 moest het plan Deventer Dubbelstad van Deventer een stad maken met 250.000 inwoners, met nieuwe industrie en – alweer - een universiteit, de voor Deventer kenmerkende combinatie van economie en geest. Deventer wilde de overbevolking van het westen van Nederland opvangen. Daarvoor was een grote stad nodig die buiten het dichtbevolkte westen lag, maar niet helemaal aan de rand van het land. Wat was dan beter dan Deventer? Dat lag gunstig aan de IJssel en op een kruispunt van elkaar snijdende waterwegen, landwegen en spoorwegen. De stad moest op de rechteroever groeien naar 130.000 inwoners en op de linkeroever, de Hoven of de Worp dus, moest een spiegelbeeldig stadsdeel komen voor 120.000 mensen. En het stadsbestuur schetste voor de oude stad ook een visie op *cityvorming*. Dat was modieus maar onvriendelijk voor de historische binnenstad. En natuurlijk moest Deventer de omliggende gemeenten Diepenveen, Voorst en Gorssel annexeren. Het plan heeft tien jaar boven de Deventer (en de Haagse) politieke markt gezweefd, maar is in 1968 door de minister afgewezen. Heel kort door de bocht: die

afwijzing en de daarna gevolgde initiatieven in de stad, hebben de prachtige historische binnenstad van Deventer gered.

Deventer is inmiddels industriestad af, maar nog wel een onderwijsstad, met economisch een belangrijke rol. Na de handel en de industrie zorgen nu diensten met veel raadgevende ingenieursbureaus en een hogeschool die naar de Saksers die Lebuinus moest bekeren Saxion heet, voor de traditionele economische en intellectuele tweesporigheid. En hier stop ik, want de meesten van u hebben de geschiedenis die hierna komt zelf meegemaakt...